

Örkény egypercesei

Az esztétikai minőség mint tananyagrendezési elv

ARATÓ LÁSZLÓ

Örkény egypercesei – már csak rövidségük miatt is – igen népszerű olvasmányok, szívesen és sokféleképpen foglalkoznak velük a legkülönbözőbb magyartanítási programok. A (nyolcosztályos) általános iskola mai magyar irodalmat bemutató anyagának éppen úgy részei, mint a kronologikus fölépítésű gimnáziumi tantervek utolsó évének. A különböző esztétikai-irodalomelméleti bevezető fejezetek is előszeretettel fordulnak egy-egy, a hétköznapi és a művészi kommunikáció különbségeinek vizsgálatára kínáló szöveghez (Mi mindent kell tudni) vagy az irodalom funkcióját firtató elbeszéléshez (Ballada a költészet hatalmáról).

A problémacentrikus irodalomtanítási program az Örkény-egyperceseket a Nevető irodalom – a komikum forrásai és változatai című, az elsős tankönyv részét képező modul keretében, tehát nem irodalomtörténeti megközelítésben és nem is az irodalomelméleti bevezetés részeként tárgyalja. (A problémacentrikus tanítási egységek [„modulok”] – az ellipszishez hasonlóan – két fókusz köré épülnek: egy szociálpszichológiai-etikai vagy eszmetörténeti [pl. a felnőtté válás, beilleszkedés, szerep és személyiség viszonya, a nemzettudat tartalmai és változásai] és egy poétikai-képességfejlesztő szempont [pl. az ismétlődés érzékelése és értelmezése, az elbeszélői nézőpont azonosítása, az óda műfaji sajátosságainak felismerése] együttesen határozza meg a műválasztást, illetve a feladatok és ismeretközlő szövegek megformálását és elrendezését.)

A Nevető irodalom című, három alfejezetre tagolódo modul abból indul ki, hogy a 12-15 éves diákok humorérzéke, „humorszüksége” igen fejlett, s hogy ennek motivációs jelentőségével eddig a magyartanítás talán nem vetett eléggé számot. Úgy véljük, hogy humoros-komikus szövegek értelmezése és alkottatása kapcsán egyszerre tudunk a diákoknak örömet szerezni és esztétikai, műfajelméleti, stilisztikai ismereteket adni.

A tananyagegység esztétikai-poétikai fókusza tehát a komikum, tematikus, azaz szociálpszichológiai-etikai fókusza pedig az emberi hibák, gyarlóságok természete.

A modul első, A vicctől a groteszk novelláig címet viselő részében a diákok viccek (vicceselő verseny), *Karinthy-*, *Nagy Lajos-* és *Czakó Gábor-*írások tanulmányozása, valamint különböző szövegalkotási-fogalmazási gyakorlatok végzése során megismerkednek néhány jellegzetes komikumelmélettel, komikummagyarázattal, komikus stílus-eszközzel, illetve a humor, a szatíra és az irónia fogalmaival. Az Örkény-egypercesekre ezek után, mint a komikum egyik változatának, a groteszknek a példáira kerül sor. Az egypercesek tárgyalására összesen 3-4 tanórát fordítunk, ezen belül A legmerészebb álmaink is megvalósíthatók egy teljes órát kap, gyengébb csoportokban azonban helyette inkább az Az óbudai ikrek elemzését javasoljuk.

Az első megismert egyperces a Hogylétemről című. Azért célszerű ezzel az írással indítani, mert szerkezetében a tanulók könnyedén felismerik a vicc néhány korábban megbeszélte jellegzetességét (ismétlődő kérdéssel való előkészítés, csattanó), illetve a groteszk megértése szempontjából talán legfontosabb komikumforrást, a kontrasztot. Ennek a novellának a kapcsán tisztázzuk, hogy a groteszk kevert esztétikai minőség, hogy lényege az össze nem illő elemek társítása, hogy a groteszk a komikusnak és még valaminek, például a rútnek, a riasztóan torznak vagy az ijesztőnek az ötvözete. Ugyanezt a definíciót szembesítjük az In memoriam dr. K. H. G. című egyperccsel, kiemelve a szó-rakozott professzor sajátos szakbarbárságának, tanári attitűdjének humorosságát, s en-

nek a – koncentrációs tábori környezettel alkotott – kontrasztját. Az Arról, hogy mi a groteszk megbeszélése is megelőzi elemzésre kiválasztott novellánk, A legszebb álmaink is megvalósíthatók tárgyalását. Az előbbi, a groteszk szemléletmódot példázattal értelmező írás elemzését a groteszk és az abszurd – már az In memoriam... megbeszélésénél felvetett – viszonyára és a szokatlan nézőpont szerepének bemutatására hegyezzük ki. Természetesen itt is ráirányítjuk a figyelmet a tragikus szituáció (temetés) és nézőpont révén érvényesülő komikus effektusok (pl. a felfelé hulló könnycseppek és a rögökkel játszott célbadozás) kontrasztjára és ötvözésére. Végül e példázatnak s a Hogyléte arról című novellának a mintájára egypercest íratunk diákjainkkal. Ezután kerülhet sor a jóval nehezebben értelmezhető Legmerészebb álmaink elemzésére.

A novella felolvasása után a tanulók várható megrökönyödéséből indulunk ki, abból a benyomásukból, hogy amit olvastunk, az „hülyeség”. (Lehetséges a feldolgozást akár az úgynevezett néma dialógussal kezdeni, vagyis a diákok írásban rögzített primér befogadói élményéből kiindulni. E módszer lényege, hogy az órai elemzés megkezdése előtt néhány szavas véleményt íratunk külön-külön mindenkivel egy-egy papírdarabra, majd ezek gyors átfutása után, immáron a „néma többség” első benyomásának ismeretében foghatunk a közös munkához. Van, amikor olyasmit célszerű kérdezni, hogy egy-egy mű szereplői közül ki volt a legrokonszenvesebb, hogy tudtak-e azonosulni a főszereplővel, melyik jelenet volt számukra a legizgalmasabb stb. Ezúttal talán inkább azt érdemes kérdezni, hogy látják-e bármilyen értelmét ennek a képtelenségnek, illetve, hogy ettől függetlenül [?] tetszik-e nekik.)

Leszögezzük tehát, hogy ez az írás „örültség”, de van benne rendszer. Az alábbi kérdések segítségével tárjuk fel ezt a rendszert! (A feladatok többségét, főképp a szöveg újraolvasását megkívánó első és negyediket, lehetőleg inkább csoport- vagy pármunkában végeztessük.)

1. Milyen járművön igyekszik Feri Siófokra? Sorold fel a megismert képtelenségeket és idézd fel Feri magyarázatait az egyes képtelenségekre!

2. Mi a közös jellemzője Feri ostorának, kutyáinak, illetve Simcájának?

3. Egyenként ésszerűek, logikusak-e Feri magyarázatai? Mit támogatnak ezek a magyarázatok? Hogyan jellemeznéd Feri gondolkodásmódját, magatartását?

4. Melyik az elbeszélésnek az a pontja, ahol kiderül, hogy Feri logikus magyarázatai öncsalások, nem felelnek meg a valóságnak? (Vagyis ahol nem csupán meghökkentőnek érezzük a magyarázatot, hanem azt is tudjuk, hogy tévedés vagy hazugság.)

A fenti kérdések megbeszélése után érdemes megvizsgálni a novella szerkezetét, az információk adagolását. Ezért a diákokkal egyéni vagy a padszomszédokkal folytatott pármunkában egymás alá, számokkal jelölve leírjuk, hogy miről milyen sorrendben értesültünk. (1. Az egyik kutya nem hűz. 2. Rövid az ostor. 3. ... 4. ... 5. A kutyák egy autót húznak. 7. ... stb. – Kilenc mozzanat különíthető el.) A munka eredményeként ki fog derülni, hogy az elbeszélés itt is az adagolás művészete, hogy a mű hatásának az egyik titka az információk adagolásának fokozatossága: eleinte ugyanis önmagukban elképzelhető mozzanatokról értesülünk, s csak a halmozás és fokozás egy pontján lendülünk át az abszurdítás világába. Amíg nem tudjuk, hogy a szereplők autóban ülnek, addig nem képedünk el a kutyákon és az oston, nem véletlen, hogy csak az elbeszélés végén derül ki, hogy hőseink nem a tundrán, hanem Siófokon járnak. Érdemes rákérdezni, hogy hol lendül át a szöveg az abszurdításba, illetve ellenpróbaképpen célszerű tönkretetni a novellát a információk sorrendjének felcseréltetésével. (Pl. az első mondatban derül ki, hogy siófokon járnak a szereplők, vagy hogy autóban ülnek. – Természetesen ezeket a változatokat lehetőleg ne mi adjuk meg. Egyébként ezt a poéngyilkolást – s ezzel a sorrend szerepének felismertetését – már a viccek átszerkesztésénél gyakoroltattuk.) A látszólag logikus részekből, önmagukban értelmes magyarázatokból összeálló abszurd egésszel, az abszurdításba futtatott ésszerűséggel már a vicctechnikák vizsgálatakor találkoztunk, most is érdemes a Büntetés című vagy más hasonló viccet felidézni. (Kerékpározik a székely a városban. Megállítja a rendőr. „– Van-e a kerékpárján lámpa?” „– Nincsen.” „– Száz lej büntetést fizet. Hát fékje van-e?” „– Nincsen. „– Akkor kétszáz lej a büntetés.” Erre a székely elkezd hangosan nevetni. „– Mit nevet?” „– Kérdi csodálkozva a rendőr. „– Ott jön hátul a Mózes komám, neki mennyibe kerül, hisz még kerékpárja sincsen.”)

A szerkezet vizsgálata után áttérhetünk a novella értelmezésére. Irányító kérdésünk az lehet, hogy milyen hétköznapi emberi magatartást, milyen gyarlóságot figuráz ki, hajt a végletekig ez az egyperces.

(Egy magatartás- és szemléletmód bírálata) Ezt a novellát is több szinten értelmezhetjük. Felfoghatjuk úgy is, mint egy emberi magatartásnak, szemléletmódnak az abszurdba hajtott túlzással végbevitt bírálatát. Feri magatartásának lényege a megideologizált gyávaság, amely teljesítmény (sebesség) helyett biztonságra törekszik, s ezért semmit nem rendeltetésszerűen, „normálisan” használ, fél ugyanis a lehetőségek megvalósításától. (A négylábú kutya túl gyors, hát még a Simca stb.)

Ez a kóros óvatosság és túlbiztosítás (a Simcát kutyák húzzák, ráadásul háromlábú kutyák, hogy ne tudjanak futni, és még a fék is be van húzva, hogy még az ő „szárguldásuk” is mérséklődjön) ráadásul önelégültséggel és öncsalással párosul, hisz Feri azt hiszi, hogy az őket körülállók irigységből csodálják a „legmerészebb álmok” megvalósítóit.

Az értelmezés során – esetleg a fenti viccpárhuzamhoz kapcsolva – legalább két korábban már megismert komikumelméletet hozhatunk játékba: A legmerészebb álmainkban is az ésszerűség látszatába burkolódzó ésszerűtlenség hirtelen lelepleződése (*Mészáros István*) a komikum forrása, s itt is meghatározó szerepe van a túlzásnak: az óvatkosdás abszurd eltűzésének.

(Példázat az államszocializmusról?) Ezzel az értelmezéssel összekapcsolható az a politikai-történeti értelmezés, amely – talán merészen és erőtetetten – az emberiség egyik régi álmának („legszebb álmaink”), a szocializmusnak kiábrándító megvalósulását látja e groteszk és abszurd példázatban. Tudniillik egy olyan rendszer működését, amelyben a dolgok nem rendeltetésszerűen működnek, de mindennek megvan az ésszerűnek tűnő magyarázata, ideológiája, ahol a teljesítmény kockázata (a haladás sebessége) helyett az óvatkoskodó túlbiztosítás, a biztonságra való törekvés jellemző.

Diákjaink néhány elítélő vagy nosztalgikus szólamon kívül valójában szinte semmit nem tudnak Magyarország 1990-ben lezárult korszakáról. Ez ellen – különösen, ha középiskoláinkban nem lesz társadalomismeret-oktatás – talán az irodalomtanításnak is tennie kellene. Természetesen a korszak eseménytörténetének ismertetése nem lehet a magyaróra feladata, a korra és a szisztémára jellemző mentalitások tárgyilagos és nem ördögűző vagy idealizáló felidézése viszont aligha tantárgyidegen feladat. A novella értelmezéséhez tehát kitérőként valamilyen az alábbihoz hasonló gondolatmenet ismertetése látszik célszerűnek. (A szöveg idézet tankönyvünkéből.)

Az említett politikai-történeti értelmezéshez tudni kell, hogy a létezett szocializmus egyik meghatározó sajátossága a magántulajdonosok közötti piaci versenyt kizáró állami tulajdon volt. A verseny a vagyon megsokszorozását és a bukás kockázatát egyaránt lehetővé teszi, és így a fejlődés, az újítás rugójaként működik. Azaz teljesítményfokozó hatású. A létezett szocializmusok ezt a mozgatórugót és személyes kockázati tényezőt iktatták ki a gazdaságból. A gazdasági reformkísérletet ezt a hiányt próbálták meg – inkább kevesebb, mint több sikerrel – pótolni. A kockázatkerülés és a teljesítményvisszafogás így Örkény korában nem egyszerűen néhány ember egyéni jellemvonása volt, hanem az adott társadalom működési módjának egyik jellegzetes következménye is. A teljes foglalkoztatottság az államszocializmus korszakában uralkodó elve szintén részét képezte a biztonságot a teljesítmény elé soroló értékrendnek.

Ezt az értelmezést talán részben alátámasztja Feri magyarázatainak általános-szólamszerű jellege. Pl:

„A természet erőivel csínjában kell bánni.”

„Az ember, sajnos már nem bírja utólrni a technikát.”

Erre az egypercesre is igaz a karneváli groteszknak az a jellemzője, hogy a „szörnyűségeket csak mulatságos furcsaságok formájában ismeri. „Mindig mulatságossá és vídammá válik a szörnyűség” (*Szilágyi Ákos* idézi *Mihail Bahtyin* Rabelais-könyvéből). Mind erre az egypercesre, mind a „Hogyléte mről” címűre érvényesnek tűnik az az állítás is, hogy „a groteszk az értéktévesztést természetesnek (magától értetődőnek) mutatja, hatásában ezért nevetséges és fenyegető” (*Veres András*)

Elképzeltető persze a novellának olyan olvasata is, amely elfogadja Feri magánbölcséletét („Pontosan ez az a tempó, amelyre teremtvé vagyunk”), és magatartásában nem egy káros társadalmi, társadalomlélektani jelenséget, hanem egy rokonszenves különc életszemléletét látja. Ez esetben azonban a címben kiemelt zárómondat nem kapna ironikus melléköngét, márpedig ezt a képtelen járművet és a vele való utazást eléggé nehéz – szó szerint, s nem ironikusan – „legszebb álmoknak” elfogadni.

Itt is, Az óbudai ikrek értelmezésénél is érdemes elbeszélgetni arról, hogy a novella s a benne felidézett emberi gyarlóság mennyire egy konkrét történelmi korhoz, társadalmi rendszerhez kötött, s ez mennyiben eredményezheti a mű romlandóságát, elavulását.

Házi feladatként elolvastathatjuk Az óbudai ikreket, s összevethetjük az ebben a novellában körvonalazódó társadalomképet a Legszebb álmaink... magatartásrajzával. Az összevetéshez – segítségképpen – az alábbi szempontok és kérdések közül adhatunk meg néhányat. (E feladatsor órai feldolgozásra is szolgálhat, ha inkább Az óbudai ikrek elemzése mellett döntenénk.)

Feladatok:

I. Ez az egyperces a dokumentumgyűjtemény formáját öltötte.

- 1) Mi a rendkívüli ezekben a hármásokban?
- 2) Sorold fel az „összegyűjtött” dokumentum-műfajokat!
- 3) Mi a funkciója ennek a formának? Hogyan függ össze a témával ez a dokumentum-mozaik-forma? (Erre a kérdésre esetleg csak az elemzés végén válaszolj!)

II.

1) Gyűjtsd össze a szövegnek azokat a fordulatait, amelyek a korabeli politikai elvárásokat és az ezen elvárások által kifejlesztett emberi magatartásokat állítják pellengérré! (Pl: a TV az ikrek születése alkalmából „bemutatta az óbudai Víztoronyt, valamint az ugyancsak óbudai szennyvízderítőt, amelynek építése zavartalanul folyik.” – Ez a részlet utalás a korabeli sikerpropagandára, az „épülő-szépülő” szocializmus reklámozására.)

2) Keresd meg azt a szövegrészt, amely közvetlen kapcsolatot teremt az ikrek száma és az ország akkori politikai berendezése között! Vizsgáld meg alaposabban ezt a furcsa fokozást! A sorrend és a „sőt” szócska beillesztése révén mi tűnik az adott világban kisebb s mi nagyobb lehetetlenségnek, képtelenségnek.

3) Miket tekinthetett az ország korabeli vezetése a legfontosabb értéknek a Televízió című rész utolsó és az Orvosi szakvélemény című „dokumentum” harmadik és negyedik mondata alapján?

4) Miért kelt komikus hatást az Orvosi szakvéleménynek az ikrek elképzelését elősegíteni szándékozó hasonlata? Önmagában vagy azért, mert egy orvosi szakvélemény részét képezi? Melyik komikumforrást ismerhetjük itt ismét fel?

III. A novella áldokumentumaiból egy életrajz is összeállítható, ezen keresztül pedig egy társadalom és a benne élő egyének viszonyáról is képet kaphatunk.

- 1) A „dokumentumok” alapján mettől meddig követhetjük nyomon az ikrek életét?
- 2) Emeld ki azokat a hátrányokat, amelyek az ikerre az ikeriségéből háruáltak!
- 3) Tulajdonképpen egy szíámi ikerpárról van szó, akit (!) csak az anyjuk dupláz meg – másfelet háromnak látván –, vagy valóban hármások születtek Óbudán? Minek alapján adhatunk biztos választ erre a kérdésre?

IV.

Egy irodalmi mű részeit csak az egészből, az egészet viszont a részeiből érthetjük meg. Egy mű kezdetét teljesen csak befejezésének fényében érthetjük. Az óbudai ikrek esetében például csak a művet záró Apróhirdetés kulcsszavai vetnek új fényt a cselekmény addigi alakjára.

1) Mely szó válik ismétlődése és rokonértelmű szavainak sűrűsége (a rokonértelműség is az ismétlődés egy válfaja) révén kulcsszóvá az utolsó bekezdésben! Írd ki a szót és a bekezdésben előforduló „rokonait”!

2) E kulcsszó és a hirdetés jelgójének („Csak semmi feltűnés.”) ismeretében mi tűnhet a hirdetés feladó ikermaradék számára eddigi nevelődése legfontosabb tanulságának? Mit nem visel jól az adott társadalom?

3) E felől a végső tanulság felől nézve olvasd újra az elbeszélést, és keresd ki azokat az elemeket, amelyek e felé a befejezés felé mutatnak! Hogyan értékeli, értelmezi az utolsó „dokumentum” az első „dokumentumot”?

Az Örkeny-egypercesek feldolgozását egy szabadon választott novella önálló értelmezésével s további, a „talált tárgy” típusú írások (Pl. Örök nosztalgia, Kivégzési szabályzat, Mi mindent kell tudni) mintájára, apróhirdetésekből, reklámszövegekből, hivatalos dokumentumokból címadással vagy más apróbb módosítással létrehozott saját egypercesek alkottatásával fejhezhetjük be. A Nevető irodalom című modul a komikus „apróműfajoktól” a következő két alfejezetben a komikus eposz és a komédiák irányában lép tovább. Mindkét esetben a komikum forrásairól és változatairól szerzett ismeretek képességként való alkalmazására, aktivizálására építünk. Ez mindkét fejezetben a műfaji konvenciók, azaz egy immáron sajátlagosan irodalomtörténeti ismeretkör középpontba állításával egészül ki. Az Eposz és komikus eposz című alfejezet szervesen épül rá a komikus kontrasztról tanultakra, hiszen a komikus eposznál (A helység kalapácsánál) éppen a tárgy és a műfaj, a tárgy és a stílus, az alantas-köznapis téma és a műfaji konvenciók közötti kontraszt jelenti a komikum alapvető forrását. A Komédiák című alfejezet pedig az olyan a Vicctől a groteszk novelláig című részben már tanult komikumelméletek magyarázóerejére számíthat, mint amilyen például a „hibaelmélet”, a „felszabadító nevetés elmélete” vagy a „gépiesség- vagy ismétlődéselmélet”.

IRODALOM

- Almási Miklós:* Örkenytől – Örkenyig. In: Kényszerpályán. Budapest, Magvető, 1977.
- Arató László – Pála Károly:* Irodalom 12-13 éveseknek, Budapest, Kékes Kiadó, 1993. Illetve A szöveg vonzásában 1. Bejáratok. Megjelenés előtt (Arató – Pála, 1993)
- Balassa Péter:* A részvét grimaszai (Örkeny István művészete és a Pisti a vérzivatarban) In. Színeváltozás. Budapest, Szépirodalmi, 1982.
- Hankiss Elemér:* Lét- és nem-lét-elméleti gyakorlatok. Örkeny István: Egyperces novellák. = Új írás 1978/3.
- Lázár István:* Örkeny István. Budapest, Szépirodalmi, 1979.
- Nagy András:* Közép-Európa realizmusa: a groteszk? (A gondolkodó Örkeny Istvánról) = Valóság 1992/11.
- Párbeszéd a groteszkről – Beszélgetések Örkeny Istvánnal.* Budapest, Magvető, 1981.
- Pomogáts Béla:* A novellától a groteszkig. In. Sorsát kereső irodalom. Budapest, Magvető, 1979.
- Sükösd Mihály:* Örkeny István egy-percei avagy a konkrét abszurd. In. Küzdelem az epikával. Budapest, Magvető, 1972.
- Szalay Károly:* Komikum, szatíra, humor. Budapest, Szépirodalmi, 1983.
- Szilágyi Ákos:* Vázlat a groteszkről. In. Nem vagyok kritikus. Budapest, Magvető, 1984.
- Veres András:* Az irodalmi mű értékalkazatai. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1990/2.